

NOVES DADES SOBRE LA FÀBRICA DE TERRISSA FINA D'A. MUGNEROT A INCA A FINAL DEL SEGLE XVIII

MIQUEL A. CAPELLÀ Galmés
FRANCESCA TUGORES TRUYOL
M. MAGDALENA RIERA FRAU

El passat any 2009 vàrem publicar a la miscel·lània d'homenatge a Mn. Gabriel Llopart diversos documents inèdits sobre la fàbrica de terrissa fina que Andreu Mugnerot va obrir a Inca l'any 1774.¹ La continuació de la recerca ens ha permès conèixer noves dades sobre el seu promotor i la possible producció d'aquest taller.

Els Mugnerot

Existeixen notícies aïllades de l'arribada i arrelament de diversos Mugnerot a Mallorca, tots ells amb una notable activitat social i comercial, sense que es pugui establir en aquests moments amb certesa una relació de parentiu entre ells.² Es tenen referències d'un Mugnerot que arriba el 1772 i s'estableix com a rellotger a Palma.³ També es coneix que Maria Anna Mugnerot es casà amb Basili Canut, i constituïren el bessó del conegut establiment comercial Canut i Mugnerot el 1786, que fou examinat com a sospitós pel lligam amb França durant la Guerra

1 CAPELLÀ, Miquel A.; TUGORES, Francesca; RIERA, Maria M., "A imitació de les de França i Alcòrca: les fàbriques de terrissa fina a Mallorca a finals del segle XVIII" a *Els amics al Pare Llopart. Miscel·lània in honorem*. Palma: Amics del Museu de Mallorca, 2009, 130-151.1

2 "Hay que hacer notar que en Mallorca no solo persisten algunos de los apellidos de los mencionados militares, sino también los de comerciantes franceses tales como Mugnerot, Canut, Aymar, Borel, Pierre, Constant, Rousset, que correspondían a personas con frecuencia como decididos partidarios de Napoleón..." (*Jovellanos en Bellver. Homenatge de J. Sureda i Blanes a G.M. de Jovellanos*. Palma: Govern de les Illes Balears-Conselleria d'Educació i Cultura, 2009, 149-150). A la junta extraordinària de la SEMAP d'abril de 1808, hi figura entre els assistents un Mugnerot (PASCUAL, Eusebio, "Jovellanos". *BSAL*, 4, 1892, 103).

3 El dietari del Dr. Fiol fa nombroses referències al rellotger Mugnerot, així com una al diaca seminarista Antoni Mugnerot (PONS, Antoni, "Dietari del Dr. Fiol". *BSAL*, 24, 1932-1933, 76, 156).

d'Independència.⁴ Desconeixem la connexió d'A. Mugnerot amb aquests, però probablement en fos un germà, membre d'un nucli familiar que va tenir una certa repercussió en la història de Mallorca a final del XVIII i inici del XIX.⁵

El taller

A l'esmentat article, a més de transcriure el document original, s'explicaven les circumstàncies d'aquest taller, que produïa peces "a imitación de las de Francia y Alcora", un fet insòlit en la producció ceràmica mallorquina.⁶ El nostre article aportava llum sobre una manufactura de la qual es tenien algunes referències indirectes. Les més antigues apareixen a la crònica de Josep Barberí sobre la vila d'Inca, on aquest autor afirmava que "en el siglo pasado algunos extranjeros establecieron allí una fábrica, cuyo resultado salió como se esperaba, pero no subsistió por algunas circunstancias ajenas de nuestro argumento".⁷ La historiografia contemporània que ha treballat el tema recull aquesta notícia i la repeteix amb major o menor informació. Seria el cas d'Antoni Mulet, que el 1952 ens explica que un individu anomenat Andrés Muñarot n'era el responsable, que havia sol·licitat al rei privilegis i gràcies per a la fàbrica, i que, a més a més, en el seu projecte treballaven set persones, entre majors i nins.⁸ Els estudis sobre la ceràmica d'Inca dels segles XVII-XVIII realitzats per Margalida Bernat i Jaume Serra també narren aquests fets,⁹ que també es recopilen al treball de Miquel J. Deyà sobre els coneixements tècnics de les manufactures del segle XVIII a Mallorca.¹⁰

Les novetats de la nostra aportació radicaren en l'anàlisi feta sobre la manufactura a través de les dades que s'arreglaven a la petició de Reial Privilegi i al memorial de despeses que l'acompanya. Així per exemple el document cita el lloguer d'una casa i una botiga a Inca destinades segurament a residència; d'una gerreria, i les despeses dedicades a l'equipament del taller (taulons per fer prestatgeries, per assecar peces, construcció d'un forn i un fornec, roba per fer davantals, entre d'altres materials). Els treballadors eren en part estrangers, de nacionalitat francesa i alemanya. De fet, en una carta del rector

4 "La firma en la que recaian acaso más sospechas era Canut y Mugnerot. Esta casa trabajaba en Mallorca desde el siglo XVIII. Su fundador parece ser fue el francés Basilio Canut establecido en Mallorca en 1772 y era hijo de Francisco Canut natural de Montferrand, casando en 1786 con la mallorquina María Ana Mugnerot. La actividad comercial debía extenderse a toda serie de productos, singularmente los de importación -como el tabaco- relacionados con Francia u otros países" (FERRER FLÓREZ, Miguel. "Represión de franceses en Mallorca (1808-1809)". *BSAL*, 53, 1997, 198).

5 El 1796 un Andreu Mugnerot, tal vegada el mateix personatge o un descendent, feia una consulta sobre la petició feta del seu nomenament l'any anterior com a cònsol de Malta ("Consulta sobre petición de Real Cédula de aprobación del nombramiento de Andrés Mugnerot como Cónsul de Malta en la isla de Mallorca". Archivo Histórico Nacional, Estado, 628, exp. 36). El 1797 era Nicolau Mugnerot qui gestiona documentació relativa al mateix càrrec ("Expediente sobre el nombramiento de Nicolás Mugnerot como Cónsul de Malta en Mallorca". Archivo Histórico Nacional, Estado, 642, exp. 20).

6 CAPELLÀ, Miquel A.; TUGÓRES, Francesca; RIERA, Maria M. "A imitació de les de França...". 130-151.

7 BARBERÍ, Josep. *Vida de la Venerable Sor Clara Andreu natural de Palma capital del Reyno de Mallorca, religiosa gerònima en el monasterio de San Bartolomé de la villa de Inca, con un Apéndice Histórico de dicha Villa*. Ciutat de Mallorca: Melchor Guasp, 1807, 20.

8 MULET, Antonio. *Mallorca. Ca'n Mulet de Génova. Ambiente, cerámica, ajuar, pintura, tallas, tablas, etc.* Palma de Mallorca: Imp. de Mossèn Alcover, 1952, 19.

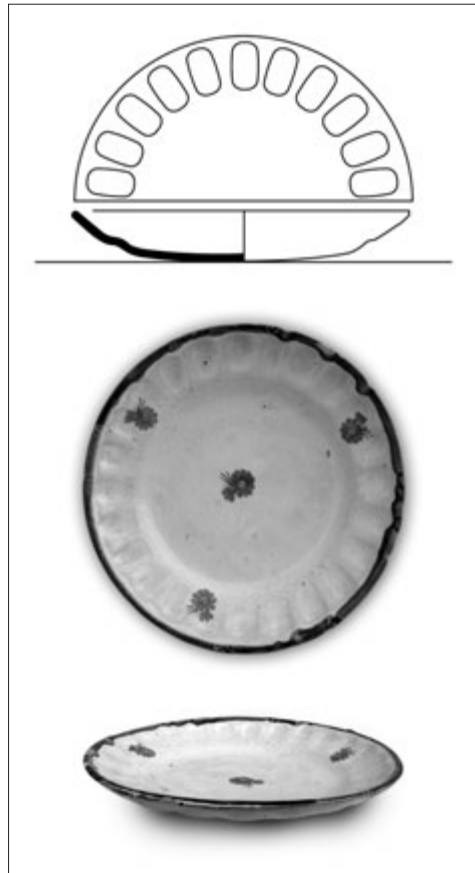
9 BERNAT I ROCA, Margalida; SERRA I BARCELÓ, Jaume. "Els gerrers d'Inca al segle XVII. La renovació d'una artesania" a *II Jornades d'Estudis Locals*. Inca: Ajuntament d'Inca, 1996, 224; "Gerrers, Ollers i Teulers a Ciutat de Mallorca. (Segles XVI-XVIII)" a *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (segles XIV-XVII)*, XV Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, IdEB, 1997, 469.

10 DEYÀ BAUZÀ, Miquel J. "La tecnologia aplicada al sector manufacturer de les Illes Balears durant el segle XVIII" a *Història de la ciència a les Illes Balears*, vol. 3. Palma: Govern de les Illes Balears-Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, 2006, 363-380.

d'Inca, Joan Carles, dirigida al bisbe de Mallorca es parla d'un individu de religió protestant, fet que suposava un problema, perquè no anava a missa. El mateix Mugnerot havia tingut contactes amb la Inquisició per fer possible l'estada d'aquest individu a l'illa.

L'esmentat document aporta dades sobre les condicions de subministrament de matèries primeres, com el plom, imprescindible per a la realització dels vidrats. Pel que fa a la producció, es pretenia que se li concedís el privilegi d'alliberar-la del pagament de duanes en la seva comercialització a l'estat i a l'estranger durant deu anys.

A través del memorial de despeses es pot resseguir més o menys les passes que Mugnerot i els seus companys feren a Mallorca. També hi figura un soldat suís, Hilebeck, que cobrà per realitzar tot un seguit d'experimentacions durant un període de dos mesos.¹¹ Les proves no degueren ser suficientment bones, ja que l'empresari va prendre la decisió d'enviar un col·laborador seu, J. Matz, a Marsella. Amb motiu d'aquest viatge es produïren diverses despeses, tant d'indumentària com de manutenció, i el pagament d'una barca pel viatge d'anada i tornada. La compra de roba es féu a l'establiment comercial de Canut, circumstància que referma els vincles esmentats abans. Que el destí fos aquesta ciutat del sud de França es podria deure al fet que Mugnerot procedís d'aquell lloc, que estava en contacte marítim amb l'illa. Més significatiu és que les terrisseries de Marsella juntament amb les de Moustiers, localitat que dista un centenar de quilòmetres al nord-est, constitueixen una de les zones de producció de ceràmica de gran qualitat a la França del XVIII.



Peça localitzada a un habitatge particular d'Inca.

La missió de Matz va tenir èxit, ja que aconseguí introduir-se entre els fabricants marselesos. Com a conseqüència de la seva gestió, un artesà francès, anomenat J. Gries, es desplaçà a l'illa i s'establí a Inca. Les dades que tenim

¹¹ En la nòmina de treballadors consten diversos soldats per feines no especialitzades, que no figuren en la relació d'operaris escrita un any després.

d'ell no ens permeten afirmar gaire cosa en concret sobre els coneixements tècnics que aportà. Ara bé, està clar que un any després de l'arribada es preocupaven que l'obra estàs ben treballada, senyal que s'aconseguien uns resultats més satisfactoris.

Les dificultats que trobà la iniciativa d'A. Mugnerot a Inca tenen a veure amb els interessos del gremi de gerrers, que es preocupava pel control de la producció, i degué ser, probablement, la pressió d'aquest un dels fets que impedí que la iniciativa prosperés. Tal vegada, aquesta fou la raó que conduí Mugnerot a demanar el privilegi reial per aconseguir que l'obra d'aquest taller no estàs subjecta a duanes en la seva comercialització a tot l'estat i l'estranger, i que aquesta manufactura fos l'única que pogués fer aquest tipus de ceràmica en el Regne de Mallorca. També es demanava la no intromissió dels gremis de gerrers de Palma i Inca, ja que segons el promotor la "fàbrica de loza" no tenia cap relació amb el que produïen els artesans mallorquins, i que l'únic que els unia era el fet de "manejar el barro".¹²

A l'hora de valorar els motius del fracàs d'aquesta fàbrica, per tant, cal tenir en compte la influència dels gremis locals, com també que entrava en competència directa amb la Reial Fàbrica de l'Alcora -Mugnerot demanava la protecció reial, per poder-se denominar *Real Fàbrica de Loza*-, i per això sembla que no prosperaren els privilegis que va sol·licitar. El *Censo de Manufacturas* de 1784 ens indica que el propietari s'arruinà, "por falta de caudal para proseguirla y no se había restablecido".¹³

La incògnita sobre la producció

El temps que va estar obert aquest obrador no s'ha pogut determinar amb exactitud, però com a mínim funcionà durant un any, des del 9 de maig de 1774 fins al 7 d'abril de 1775.¹⁴ La malaurada ruïna ràpida del propietari ens fa pensar que no degué subsistir gaire temps més i la petició de privilegis és el símptoma d'esgotament dels recursos econòmics del promotor.

El poc temps que funcionà s'hauria dedicat a experimentar en l'elaboració de terrissa fina vidrada amb decoració policroma. Si ens atenem als comentaris del rector d'Inca, el procés estava avançat l'any 1775, perquè els mestres "no se descuidan del trabajo sólo falta que salga bien el vidrial, que la obra está bien trabajada, veremos como saldrá".¹⁵ La constatació que els treballs avançaren positivament pel que fa als acabats prové del *Censo de Manufacturas*, que ens informa que l'obra produïda "era muy semejante a la de Alcora y aun de superior calidad".¹⁶

12 CAPELLÀ, Miquel A.; TUGORES, Francesca; RIERA, Maria M. "A imitació de les de França..."

13 MIGUEL LÓPEZ, Isabel, *Perspicaz mirada sobre la industria del Reino. El censo de manufacturas de 1784*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1999, 195.

14 El *Censo de Manufacturas* situa l'inici de l'activitat el 1773, data que no es reflecteix en el memorial (MIGUEL LÓPEZ, Isabel. *Perspicaz mirada sobre la industria...*, 195).

15 CAPELLÀ, Miquel A.; TUGORES, Francesca; RIERA, Maria M. "A imitació de les de França..."

16 MIGUEL LÓPEZ, Isabel. *Perspicaz mirada sobre la industria...*, 195

Amb molta prudència, atès l'estat de la recerca, voldríem adscriure tres objectes, pertanyents a diferents col·leccions mallorquines, a la producció d'aquesta manufactura. Som conscients que la discriminació d'aquests exemplars, suposadament mallorquins, davant la falta de més dades només podria aclarir-se de manera significativa amb l'ajut d'una anàlisi química de la composició de les pastes, que permetria determinar aquesta procedència local amb una major rotunditat.

Els motius decoratius emprats en aquests exemplars ens remetent a la sèrie del Ramet creada per la Reial Fàbrica de l'Alcora. Aquesta sèrie, juntament amb la del *Cacharrero* i alguna més de gran similitud, es realitzà aproximadament des del 1775 fins a 1800.¹⁷ Segons Ximo Todolí aquests motius apareixen relacionats en un memorial presentat pel director de la fàbrica Mamés Lalana l'any 1775, director de la fàbrica, en el qual es recullen dades sobre la producció des del 1764.¹⁸

Les sèries del Ramet i del *Cacharrero* constitueixen una de les decoracions més repetides per la fàbrica del comte d'Aranda a Castelló i per les fàbriques imitadores que s'establiren a la mateixa població i en d'altres localitzacions properes des d'aproximadament 1784. És fruit d'aquesta competència que la fàbrica de l'Alcora marcava les seves peces amb la lletra A.

La senzillesa del repertori decoratiu, la facilitat d'execució per part dels pintors, així com el seu baix cost, les convertiren en un producte força popular, que es mantingué com a tema en la ceràmica del darrer quart del segle XVIII atesa la forta demanda que tingué. La sèrie es caracteritza per unes fulles molt simplificades que apareixen combinades amb una margalida petita i, en ocasions, amb dues fruites. Els colors són preferentment el groc, l'ocre, el blau i el verd.¹⁹

Les tres peces que volem relacionar amb la manufactura de Mugnerot segueixen aquest model. El primer exemplar, localitzat en una casa d'Inca (fig. 1), és un plat de vora gallonada amb una decoració inspirada en la sèrie del Ramet, però molt més simplificada del que és habitual ja que hi manquen alguns motius secundaris, presents en molts d'altres paral·lels. La pinzellada és molt gruixada i mostra defectes en la cocció dels colors sobre el vidrat força evidents. Resulta un producte netament imitador, amb un acabat d'inferior qualitat, no només en relació amb els originals de l'Alcora, sinó en comparació amb les imitacions realitzades a Onda i a Ribesalbes, elaborades amb posterioritat a 1784.

A l'objecte anterior, hi voldríem sumar unes altres dues marcelines conservades en la col·lecció Marroig (Palma, Consell de Mallorca).²⁰ La primera d'elles

17 *Loza y porcelana de Alcora. En el Museo de Cerámica de Barcelona*. Barcelona: Museu de Ceràmica, 1998, 81-85; *Cerámica de Alcora (1727-1827): la colección del Museo Arqueológico Nacional*, cat. exp. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2003, 105-108.

18 L'autoria es pot atribuir a Ochando i/o López, que eren els mestres principals aquells anys (TODOLÍ PÉREZ DE LEÓN, Ximo. *La fábrica de cerámica del conde de Aranda en Alcora. Historia documentada: 1727-1858*. Alicante: Asociación de Ceramología, 2002, 243-244).

19 *Loza y porcelana de Alcora...*, 81.

20 CAPELLÀ, Miquel A.; COLOM, Carme et al. "Catalogació" a *La ceràmica de la col·lecció Marroig*. Palma: Consell de Mallorca, 2006, 129 núm. 202, 130, núm. 204.

presenta gran similitud amb la peça anterior, tant pel que fa a la pinzellada com per la tonalitat dels colors, blau i ocre, emprats per a pintar les fulles. La segona marcelina només porta una orla de color blau a la vora del plat i del receptacle, un tractament que dóna un efecte d'inacabat. La falta d'altres motius decoratius no permeten adscriure-la a cap de les manufactures actives a l'època a Espanya i que tingueren repercussió a Mallorca. Tant un objecte com l'altre en la catalogació que realitzarem de la col·lecció Marroig, els vàrem relacionar amb dubtes amb produccions valencianes, i les hem datat al final del segle XVIII o principi del XIX.

Les similituds d'aquests tres exemplars mallorquins ens han posat en alerta sobre unes peces que amb facilitat es poden catalogar com originals d'Alcora o de manufactures valencianes paral·leles. La seva inferior qualitat permet fer-ne un grup delimitat a l'espera que noves dades i més exemplars confirmen la hipòtesi que hem presentat en aquestes jornades. En contra de la nostra teoria, hi ha el fet que la Reial Fàbrica de l'Alcora distribuïa productes de diferent qualitat. Les peces eren sotmeses a una tria, segons la perfecció i l'acabat final, que determinava diferents categories i preus. Es venien també peces amb el vidrat escorregut, però que es podien emprar malgrat els seus defectes i, en moments de crisi econòmica de la fàbrica, també aquells objectes que en èpoques de bonança eren refusats i tirats als abocadors atesos els seus grans defectes.²¹

Conclusions

L'aventura de Mugnerot i dels seus col·laboradors europeus a Inca suposa un intent de renovació de la producció ceràmica a les Balears, que es trobava ensopida en una manera de fer tradicional, força desconnectada de les modes i les novetats que es desenvolupaven en aquest ram tant a Espanya com a Europa. Només la importació d'objectes mantenia la connexió.

Ben segur que d'altres arxius mallorquins, com per exemple el municipal d'Inca, aportaran noves dades en el futur sobre aquesta breu, però creativa, actuació modernitzadora. El mateix es pot dir en relació amb la ceràmica que elaboraren, que, malgrat les proves i la poca quantitat que hipotèticament es produí, es degué distribuir per la comarca d'Inca per a gaudi de classes més populars.

20 TODOLÍ PÉREZ DE LEÓN, Ximo. *La fàbrica de ceràmica...*, 143-144.

Bibliografia

- BARBERÍ, Josep. *Vida de la Venerable Sor Clara Andreu natural de Palma capital del Reyno de Mallorca, religiosa gerónima en el monasterio de San Bartolomé de la villa de Inca, con un Apéndice Histórico de dicha Villa*. Ciutat de Mallorca: Melchor Guasp, 1807.
- BERNAT I ROCA, Margalida; ROSSELLÓ BORDOY, Guillem; SERRA I BARCELÓ, Jaume. “La ceràmica a pinzell d’Inca. Els materials del Convent de Santa Catalina de Sena (Ciutat de Mallorca-s. XVII)” a *II Jornades d’Estudis Locals*. Inca: Ajuntament d’Inca, 1996, 181-196.
- BERNAT I ROCA, Margalida; SERRA I BARCELÓ, Jaume. “Els gerrers d’Inca al segle XVII. La renovació d’una artesania” a *II Jornades d’Estudis Locals*. Inca: Ajuntament d’Inca, 1996, 209-236.
- BERNAT I ROCA, Margalida; SERRA I BARCELÓ, Jaume, “Gerrers, Ollers i Teulers a Ciutat de Mallorca. (Segles XVI-XVIII)” a *Transferències i comerç de ceràmica a l’Europa mediterrània (segles XIV-XVII)*, *XV Jornades d’Estudis Històrics Locals*. Palma: IdEB, 1997, 455-476.
- CAPELLÀ GALMÉS, Miquel Àngel; GARCÍAS MAS, Pilar *et al.* “Introducció al catàleg dels materials ceràmics conservats al monestir de Sant Bartomeu” a *VI Jornades d’Estudis Locals*. Inca: Ajuntament d’Inca, 2005, 17-24.
- CAPELLÀ, Miquel A.; COLOM, Carme *et al.* “Catalogació” a *La ceràmica de la col·lecció Marroig*. Palma: Consell de Mallorca, 2006, 23-153.
- CAPELLÀ, M. A.; TUGORES, F.; RIERA, M. M. “A imitació de les de França i Alcora: les fàbriques de terrissa fina a Mallorca a finals del segle XVIII” a *Els amics al Pare Llompart. Miscel·lània in honorem*. Palma: Amics del Museu de Mallorca, 2009, 130-151.
Cerámica de Alcora (1727-1827): la colección del Museo Arqueológico Nacional, cat. exp., Madrid, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2003.
- COLL CONESA, Jaume. “La ceràmica de la col·lecció Vives del Museu de Menorca” a *Joan Vives Lull. L’home i el col·leccionista. La col·lecció Vives Campomar al Museu de Menorca*. Maó: Govern de les Illes Balears-Conselleria d’Educació i Cultura, 2001, 165-168.
- COLL, Jaume. “Mallorca, moviments i corrents comercials a través de la ceràmica” a *Mallorca i el comerç de ceràmica a la Mediterrània*, cat. exp. Palma: Fundació “la Caixa”, 1998, 65-91.
- DEYÀ BAUZÀ, Miquel. *La manufactura a Inca durant l’Antic Règim*. Inca: Papers de l’Institut. Documenta Balear, 2004.
- DÍAZ, Eugenio; PÉRIS, Jaime; PORCAR, José Luis. *L’Alcora: un segle d’art i indústria*, cat. exp. Castelló de la Plana: Fundació Caixa de Castelló, 1996.
- ESTALL I POLES, Joan Vicent. *La industria cerámica en Onda. Las fábricas 1778-1997*. Onda: Ajuntament d’Onda, 1997.
- FERRER FLÓREZ, Miguel. “Represión de franceses en Mallorca (1808-1809)”. *BSAL*, 53, 1997, 185-220.
Jovellanos en Bellver. Homenatge de J. Sureda i Blanes a G.M. de Jovellanos. Palma: Govern de les Illes Balears-Conselleria d’Educació i Cultura, 2009.
- LLABRÉS BERNAL, Juan. “La Real Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País y sus actividades (1778-1917)”. *BSAL*, 33, 1974, 380-391.
Loza y porcelana de Alcora. En el Museo de Cerámica de Barcelona. Barcelona: Museu de Ceràmica, 1998.

- MANERA ERBINA, Carles. "El 'Fruto de la Industria' y el contraste de la manufactura: la industria mallorquina que conoció Bartolomé Sureda" a *Bartolomé Sureda (1769-1851). Arte e industria en la Ilustración tardía*, cat. exp. Madrid: Museo Municipal, 2000, 37-68.
- MIGUEL LÓPEZ, Isabel. *Perspicaz mirada sobre la industria del Reino. El censo de manufacturas de 1784*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1999.
- MULET, Antonio. "Cerámica mallorquina". *BSAL*, 23, 1930-1931, 290-292.
- MULET, Antonio, *Mallorca. Ca'n Mulet de Génova. Ambiente, cerámica, ajuar, pintura, tallas, tablas, etc.* Palma de Mallorca: Imp. de Mossèn Alcover, 1952.
- PIERAS SALOM, Gabriel. *Breu història d'Inca*. Inca: Ajuntament d'Inca, 1986.
- ROSSELLÓ BORDOY, Guillem; COLL TOMÀS, Baltasar. *Ceràmica popular a les Balears*. Palma: Institut Balear de Disseny, 1997.
- SIERRA ÁLVAREZ, José; TUDA RODRÍGUEZ, Isabel. "Sureda y la renovación de la cerámica española durante el primer tercio del siglo XIX" a *Bartolomé Sureda (1769-1851). Arte e industria en la Ilustración tardía*, cat. exp. Madrid: Museo Municipal, 2000, 89-157.
- SOBERATS LIEGEY, Federico; CARRERAS ESCALAS, Joan; COLL CONESA, Jaume. "Noticia para el estudio de la producción azulejera en Mallorca (S. XVIII-XIX)". *BSAL*, 37, 1980, 591-620.
- SOLER FERRER, M. Paz. "La manufactura de Alcora" a *Historia de la cerámica valenciana*. València: Vicent García, 1989, 61-136.
- TODOLÍ PÉREZ DE LEÓN, Ximo, *La fábrica de cerámica del conde de Aranda en Alcora. Historia documentada: 1727-1858*. Alacant: Asociación de Ceramología, 2002.